

ÖZ

Türklerde tıp konusu daha önce de çalışılmış bir konu olmakla beraber İslam öncesi dönemden çok daha geç dönem verileriyle, yapılan ilaçlar, tedaviler ve tıp ile ilgili terimlerden öteye gitmez. İslam öncesi tıbbi büyüci doktorların yaptığı şamanik ayinler ve törensel tedaviler dışında ciddi bilimsel bir bilim dalı olarak ele alınmaz. Çünkü elde yazılı bir belge bulmak çok zordur. Eldeki birkaç Çin kaynağında bahsedilen olaylar ise yeterince zengin değildir. Var olanları tespit etmek ise Çin yıllıkları dışında başka çeşitli Çin kaynaklarını araştırma, bulunan ufak bilgilerden yola çıkarak daha fazlasını başka kaynaklarda aramayı gerektirmektedir. Çin'deki en erken Mahayana Budizmi'nin en sadık inanırları Geç dönem Hunları olmuşlardır. İlk kutsal metin çevirileri onlar tarafından yapılmıştır. Kutsal metin çevirileri büyük oranda yoruma dayalıdır ve yorumlayan kişilerin konunun uzmanı olmaları gerekir. İşte bunlardan biri de bir Hun rahibidir ve Çin'deki erken Budist dönemde çok önemli bir tıp sutrası çevirisi yapmıştır. Araştırmalarımız sırasında bir Hun rahibin Çin'deki erken Budist dönemde çok önemli bir tıp sutrası çevirisi yaptığına tesadüfen rastladık. Bu Hun rahip aslında Kuzey Liang Hun devletinin yönetici ailesinden olup Budizm'i kabul etmiş, bu uğurda çeşitli manastırlarda eğitim görmüş olan Chü-ch'ü Chin-sheng'dir ve "*Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrası*"nı kendi tıbbi bilgi ve tecrübeleriyle yorumlayarak tercüme etmiştir. Bu çeviri yüzyıllarca Orta ve Uzak Asya'da kullanılan ve başvurulan bir tıp kitabı olmuştur.

Ana kaynakların taranmasının dışında kullandığımız bir başka yöntem ise arkeolojik kazılardan elde edilen verileri taramak oldu. Sonuçta bir diğer Türk hekimi, Göktürk dönemine ait bir otacı tespit ettik. Bu hekim Rusya Federasyonu'na bağlı Gorno Altayda tespit edilen Kuray Kurganı sahibi, hem komutan hem hekim olan Sangun Otacı Akkün'dü. Mezarındaki hem bir objeye yazılı olan ifadeden hem de kemerindeki metal kurlardan onun bir askeri hekim olduğunu gördük. Bir başka Göktürk hekimi ise VIII. yüzyıl Tibet kaynaklarının kaydettiği, Göktürk Kağanlığı'nın başhekimisi olan hem tıp doktoru hem de veteriner olan Tibetlilerin verdiği isimle Sengdö Otchen'dir. Sengdö 728 yılında Tibet Devleti tarafından düzenlenen ve çevre ülkeleri kapsayan bir tıp sempozyumuna davet edilmiş ve Tibet tıbbına öncülük eden hekimlerden biri olmuştur.

Tüm bu verilerin ışığında İslam Öncesi Türklerin tek tedavi yöntemi olarak kabul ettiğimiz kötü ruh kovma, belaları savuşturma veya başka bir yere aktarma gibi dini ritüellerin dışında tecrübeler ve araştırmalara dayalı bilimsel tıbbi da geliştirdikleri ortadadır. Yaşadıkları hayvancılığa dayalı yaşam şekli hayvanların hastalıklarını tedavi etmeye uğraşmalarını veya anatomilerini çok iyi öğrenmelerini sağlamıştır. Bu durum muhtemelen insan hastalıklarıyla baş etme yollarını da onlara öğretmiş olmalıdır. Hayvancılık ekonomisinin yanı sıra Eski Türk tıbbına Budizm'in ve Hint tıbbının etkisi de yadsınamaz görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Chü-ch'ü An-chou, Gomati Manastırı, Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrası, Kuray Kurganı, Sengdö Otchen, Tibet Tıbbi.

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne/TÜRKİYE, E-Posta: tdenizbaykuzu@trakya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3457-8607.

THE FIRST TURKISH MEDICAL DOCTOR IN THE PRE-ISLAMIC PERIOD

ABSTRACT

The subject medicine in history of Turks is a subject that has been studied before, however it does not go beyond words about drugs, treatments and medicine, with data much later than the pre-Islamic period. Pre-Islamic medicine is not considered as a serious scientific discipline, except for the shamanic rites and ceremonial treatments performed by magical healers. Because it is very difficult to find a written document. The events mentioned in the few Chinese sources are not rich enough. Identifying existing ones requires researching various Chinese sources other than Chinese annuals. Based on the little information found, it requires searching for more in other sources. The most faith full believers of the earliest Mahayana Buddhism in China were the Late Huns. The first scripture translations were made by them. Scripture translations are largely interpretive, and interpreters must be experts in the subject. One of them is a Hun priest who translated a very important medical sutra during the early Buddhist period in China.

I came across by chance that a Hun priest translated a very important medical sutra during the early Buddhist period in China. Chu-ch'ü Chin-sheng, the Hun priest was originally from the ruling family of the Northern Liang Hun state, accepted Buddhism and was educated in various monasteries for this cause and translated "Meditation Secret Healing Sutra" with his own medical knowledge and experience. This translation has been a medical book used and referenced in Central Asia and Far East for centuries.

Apart from scanning the main sources, another method we used was to scan the data obtained from archaeological excavations. As a result, we identified another Turkish physician, an herbalist from the Göktürk period. This physician was Sangun Otacı Akgün, who was both the commander and the physician, and the owner of the Kuray Kurgan, which was identified in Gorno Altay, a part of the Russian Federation. We found out that he was a military doctor, both from the expression written on an object and from the metal coins on his belt. Another Gokturk medical doctor who was named by Tibetans is Sengdö Otchen, the chief medical doctor of the Gokturk Khaganate, as recorded by Tibetan sources of the 8th century, he was both a medical doctor and a veterinarian. In 728, Sengdö was invited to a medical symposium organized by the Tibetan state which included the surrounding countries, and became one of the pioneers of Tibetan medicine.

In the light of all these data, it is obvious that the Pre-Islamic Turks developed scientific medicine based on experience and research, apart from religious rituals such as exorcising evil spirits, warding off troubles or transferring them to another place, which accepted so far as the only treatment method. The animal husbandry-based lifestyle they lived enabled them to try to treat their diseases or to learn their anatomy very well. This situation probably also taught them how to deal with human diseases. In addition to the livestock economy, the influence of Buddhism and Indian medicine on Old Turkish medicine seems undeniable.

Keywords: Chü-ch'ü An-chou, Gomati Monastery, Meditation Secret Healing Sutra, Kuray Kurgan, Sengdö Otchen, Tibetan Medicine.

GİRİŞ

Sağlık, hastalık, hasta tedavileri, daha uzun yaşama, ağrı ve sızılara çare bulma sorunları tarihin başlangıcından beri insanoğlunun en önemli uğraşlarından biri olmuştur. Yazıya geçmiş kültürlerin bıraktığı eserler vasıtasıyla o kültürlerde tıp ve eczacılığın ne durumda olduğu, ilk hekimlerin kimler olduğu hakkında bazı bilgilerimiz olsa da yazıya geçmemiş veya farklı dil kullanmış ve yahut yazılı kaynağı günümüze gelememiş Türklerde bu durum hakkında pek bilgimiz yoktur. Oysa henüz tam anlamıyla girilmemiş bazı Çin yıllıkları ve Tibet kaynakları çalışıldıkça bu konuda bazı önemli bilgiler gün ışığına çıkmaktadır. Bu konuda elimize geçen ilk bilgi Geç Dönem Hun devletlerinden biri olan Kuzey Liang Devleti'nden kalmadır.

Bilindiği üzere Asya Hun İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Çin içlerine askerlik yeteneklerinden faydalanmak amacıyla yerleştirilen güney Hunlarının ardılları olan 19 Hun boyu yaklaşık bir asır sonra bu topraklarda birbiri ardına dört devlet kurmuşlardır. Bunlardan en sonuncusu olan Kuzey Liang Devleti ise, Budizm'e inanmış ve dini metinleri orijinalinden Çinceye çeviri hareketini başlatmışlardır. Çin'in erken devir Budizm'ini yaratan bu devlet 439 yılında büyüyen yeni güç olan Tabgaçlar tarafından yok edilmiş, sanatçı ve bilim adamları toplanarak Tabgaç merkezine götürülmüştür. Kuzey Liang Hunlarının bir kısmı Turfan şehrine kaçarak kurtulmuş ve 460 yılında Juan-juanlar tarafından ele geçirilinceye kadar burada yaşamışlardır. Turfan'da yapılan arkeolojik verilerde Kuzey Lianglardan geriye birçok eser kaldığı gözlemlenmiş bunların birçoğunun da Budist eserler olduğu tespit edilmiştir. Bir tapınak yaptırarak girişine de bir yazıt diktiren Chü-ch'ü An-chou 沮渠安周 Kuzey Liang devletinin kurucusu olan Chü-ch'ü Meng-hsien'in oğluydu. 439 yılında kardeşi Wu-hui ile Tabgaçlar

saldırılarına direnmeye çalışıp başarılı olamayınca halkıyla beraber Turfan'a göç ettiler.¹ Burada Wu-hui ölünce tahta An-chou geçti. Ondandır Çin yıllıklarında kısa bilgiler ile bir tapınak yazıtı kalmıştır. Onun yaptırdığı tapınaktan ve tapınak kitabesinden An-chou'nun iyi bir Budist olduğu hatta “*Maha-Vaipulya- Buddhavatamsaka Sutra 大方廣佛華嚴經*”² adlı sutrayı çevirttiği anlaşılmaktadır.³

Bu ailenin bir diğer üyesi ünlü bir Budist rahip olup tıpla ilgili çevirileriyle ünlenmiştir. Chü-ch'ü Ching Sheng (?-464), 沮渠京聲 Kuzey Liang adlı Hun devletinin kurucusu olan Ch'ü-ch'ü Meng Hsun'un küçük erkek kardeşi olup “*An-yang Beyi 安陽侯*” olarak bilinir.⁴ Çağdaş Budistlerin bile yakından tanıdığı fakat Türk tarihinde hiç tanınmayan bu kişiyi Budist tarihi ve kültürü için önemli kılan faaliyetleri şunlar olmuştur. Daha küçük bir çocukken sıkı disiplinli bir dini eğitim almış, klasik eserleri incelemişti. Bütün klasikleri okudu ve hepsini ezberledi. Delikanlı olduğunda ise batıya doğru yola çıktı ve kayan kumlu toprakları aşarak Hotan'a vardı. Hotan'daki Ch'ü-mo-ti (Gomati) Büyük Manastırında 衛摩帝大寺⁵ devrin büyük rahiplerinden olan ünlü alim Buddhasena 佛陀斯那 ile karşılaştı.⁶ Ondandır öğrencisi olmak için izin istedi. Böylece bu büyük rahiplerden Mahayana mezhebinin derinliklerini, meditasyonu ve “*Ch'an Yao Mi-mi Chih-ping Ching 禪要秘密治病經*” (Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrası)'ni öğrendi. Geri dönerken önce Kao-ch'ang'a⁷ uğradı ve Avalokitesvara 觀世音經 ile Maitreya 彌勒菩薩 adında iki sutranın birer bölümünü ele geçirdi. Kansu'daki ülkesine döndüğünde önce “*Ch'an Yao*”⁸ yani “*Meditasyon Bilimi*”ni çevirdi.⁹ Ancak birkaç yıl sonra Tabgaç imparatoru T'ai Tzu 拓跋珪 (386-409) çevre krallıkları birer birer yendi ve nihayetinde Batı Liang devletini 西涼 (400-421) de ele geçirdi. Bunun üzerine Ching-sheng güneye, Sung Hanedanlığı 宋 (420-479) topraklarına kaçtı.¹⁰ Burada Budizm inançlarına sıkı sıkıya bağlandı ve bu din için çeşitli faaliyetlerde bulundu. Sık sık çeşitli tapınaklara gidip gezen Ching-sheng *Maitreya* ve *Avalokitesvara Sutralarının* birer bölümünü burada tercüme etti. Çevirileri çok beğenildi ve ödüllendirildi. Daha sonra Chu-yuan Tapınağında 竹園寺 Rahibe Huei Shu-ni 慧苾尼¹¹'yi ziyaret etti. Rahibe ondan Meditasyon Sutrası'nı yeniden tercüme etmesini rica etti. Çünkü Ching-sheng kaçarken çevirisini yanına alamamıştı. Ancak herşey aklındaydı ve tam on yedi gün içerisinde beş bölümünü tercüme edip bitirdi. Kısa bir dönem kaldığı Chung-shan Ting-lin tapınağında 鍾山定林寺 da Mahaparinirvana Sutra'nın bir bölümünü çevirdi. Tüm çevirdiği bu sutralardan sonra onda bir kehanet yeteneği ortaya çıktı ve bundan sonra bunu meslek olarak yapmaya başladı. Rahibe Huei-shu (chün) Nirvana Sutra'nın sonraki bölümlerini de isteyince Sung imparatoru Wen-ti 文帝 (424 – 453) tüm masraflarını karşılayarak Ching-shen ile 10 rahibi batıya, sutranın diğer bölümlerini bulmaya gönderdi. Ancak Ching-sheng yolculuk sırasında gemide kaza geçirerek ayağından yaralandı. Bu yara uzun süre iyileşmedi ve onu 464 yılında öldürdü.¹² An-yang Beyinin yirmi sekiz farklı sutra çevirisinin yanısıra en önemli çevirisi 455 yılında çevirdiği “*Chi Chan*

¹Wei Shu, Bölüm 99, Ek kayıtlar 87, s. 2209.; Tilla Deniz Baykuzu, “V.Yüzyılda Çin'de Kurulan bir Hun Devleti: Kuzey Liang” *Türkler*, C. 1, Ankara 2002, s. 758-762.

²“Büyük Buda'nın Çiçek Kolyesi Sutrası” anlamına gelir.

³Kao-ch'ang şehri harabeleri üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalarda üzerinde “Liang Kralı Büyük Chü-ch'ü An-chou'nun Maddi Desteğiyle yapılmıştır” yazan bir tapınak kitabesi bulunmuştur. Bu tapınakta bulunan eşyalar içerisinde tespit edilen bir sutranın başlığında da aynı ifade yer aldığından bu sutranın An-chou tarafından çevirildiği anlaşılmaktadır. Tang Guo Chung, *Çince Kaynaklara göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

⁴Huei Chiao 慧皎 Kao Seng Ch'uan 高僧傳, Chung-kuo Fo-chiao Tian-chi Hsüen-k'an 中国佛教典籍选刊, Chung-hua Shu-chü 中华书局, Pekin, 1997, 2. Bölüm, s. 80.

⁵Gomati Manastırının Hotan Budizmi'ndeki önemi çok büyüktür. Hotan Mahayana Budizmi'nin önemli bir merkezidir ve birçok büyük keşiş orada yetişmiş veya ders vermiştir. Tibet eseri olan “rgya bod yig tshang” adlı eserde şöyle geçer: “Hotan şehri ve çevresinde genel olarak 68 tapınak, tapınakların ortasında 95 ve 148 adet ise tapınakların içine bulunur. Küçük tapınaklar ve tapınak olmayan yapıların sayısı ise 3680'dir. Tahminlere göre Hotan'da toplamda 10000 rahip olduğu belirtilmektedir.” Liang Yan, “India's Influence on Khotan from the Perspective of Cultural Communication”, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Vol. 289, 2018, s.119. 115-120.

⁶Buddhasena Hintli bir rahiptir ve Çin kaynaklarında “Fu-t'o ssu-na 佛陀斯那” olarak geçer. Richard D. McBride II, “Imagining Ritual and Cultic Practice in Koguryō Buddhism”, *International Journal of Korean History*, Vol.19 No.2, Aug. 2014, s. 195.

⁷Turfan.

⁸“Ch'an” Sanskritçe “Dhyāna” kelimesinden türetilen Çince “Ch'en-na 禪那” kelimesinin kısaltılmışıdır. “Meditasyon” anlamına gelir. Derin düşünce ve tefekküre götürür. Dünyada “Japonca okunuşu olan “Zen” olarak bilinir. Korhan Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2017, s. 74.

⁹Kao Seng Ch'uan 高僧傳 2, *CBETA*, No: 2059, Taipei 2002, s. 20; *Doctrinal Treatises: Selected Works*, Collected Works of Korean Buddhism, Vol. 6, Edited by A. Charles Muller, Paju 2012, s. 232.

¹⁰Kuzey Wei Tabgaç devleti 439 yılında Kuzey Liang Devleti'ne saldırdı ve neredeyse bütün Chü-ch'ü ailesini yok ederek bu Hun devletini tarihten sildi. Kalan hanedan üyeleri bir kısım halkı alarak batıya doğru kaçtı. Taklamakan'ı geçerek Shan-shan üzerinden Turfan'a göçtüler ve burada Juan-juanlar gelene kadar 460 yılına kadar yaşadılar. Baykuzu, *agm*, s. 762.

¹¹Huei Chün 慧浚 (393–464), Sung Hanedanlığı döneminde yaşamış ünlü bir rahibedir. Sung imparatoru Wu-ti'nin oğlu Liu Yi-kung bu rahibeyle çok saygı duyar, ona sık sık yiyecek ve ilaç gönderirdi. Rahibe tüm servetini harcayarak Chu-yuan Tapınağını yaptırmıştı. Pi-ch'iu-ni Ch'uan 比丘尼傳 *CBETA*, No. 2063, Taipei 2002, s. 22.

¹²Kao Seng Ch'uan 高僧傳 2, *CBETA*, *ibid*. Kaynaklar dönemin imparatorunu Wen-ti olarak gösterse de hesaplamalarıma göre rahibin öldüğü yılda Sung Hanedanlığı'nın başında oğlu Hsiao Wu-ti 孝武帝(454-464) bulunmaktaydı.

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE İLK TÜRK HEKİMLERİ

Ping Mi Yao Fa 治禪病秘要經” (Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrasi) adlı tıpla ilgili bir sutradır.¹³

Kitap iki cilt olup, yaklaşık 15.000 kelimededen oluşur. Bu kitap, meditasyon hastalıklarının tedavisini açıklamak için önemli bir çalışmadır. Hem insan fizyolojik anatomisinin kayıtlarını hem de ilaç ve akupunktur kayıtlarını içerir. İçeriği Aranya¹⁴, da meditasyon yaparken oluşabilecek fiziksel ve zihinsel hastalıkları tedavi etme yöntemidir. Toplam on iki tür listelenmiştir: İçerik, meditasyon uygulayıcıları tarafından Aranya’da meditasyon yaptıkları sırada oluşan beden ve zihin hastalıklarını iyileştirmek için kullanılan yöntemi detaylandırmaktadır. Toplam 12 yöntem vardır;

1. Aranyada kalp krizi geçirirseniz tedavi etmenin yetmiş iki yöntemi,
2. Boğulmanın tedavi yöntemi,
3. Budist rahiplerinin ağgözlülük hastalığının tedavisinin yöntemi,
4. Deri hastalıkları ve yaraların tedavi yöntemi,
5. Dini yasaları ihlal etmenin tedavi yöntemi,
6. Müzikle tedavi yöntemi,
7. Övgüyle tedavi yöntemi,
8. Su elementinin yükselmesini düşürme tedavi yöntemi,
9. Ateşin yükselmesiyle ortaya çıkan baş ağrısı, göz ağrısı ve sağırlığın tedavi yöntemi,
10. Samadhi¹⁵ sırasında uğursuz şeyleri görmek ve kendini kaybetmeyi tedavi yöntemi,
11. Rüzgâr elementinin yükselmesinin getirdiği hastalıkları tedavi yöntemi
12. Meditasyona yeni başlayanların gördükleri hayaletler yüzünden düştükleri her türlü huzursuzlukların tedavi yöntemi.¹⁶

“*Fo İ-ching 佛医经 yani Budist Tıbbi Sutrasi*” adlı esere göre insan vücudunda dört büyük unsur vardır. Bunlar yer, su, ateş, rüzgâr unsurlarıdır. Toprak veya yer cilt, kemik ve kas, su unsuru ter, idrar ve tükürük ile, ateş vücut ısısı ile, rüzgâr ise havanın hareketi, nefes alıp verme ile ilgilidir. Eğer bir insan vücudunda rüzgâr unsuru yükselirse “*ch’i*” yani yaşamsal enerji artar. Ateş unsuru yükselirse vücut ısısı artar, Su artarsa soğuk, toprak unsuru artarsa güç artar.¹⁷ İnsanlar tüm yaşamları boyunca 4 önemli çözülme unsuru ile karşılaşılır. Toprak çökerse vücut kurur ve ağırlık kaybeder. Su unsuru çökerse hasta kendini buzlu suda gibi hisseder. Ateş unsuru çökerse hasta terler ve ateşte yanar gibi hisseder. Rüzgâr unsuru çöktüğüne ise hasta rüzgârdaki salınır gibi hisseder. Fo İ-ching’e göre toprak bedeni, su ağızı, ateş gözü, rüzgâr ise kulağı temsil eder.¹⁸

Çin tıbbının anlayışını ise Bayat şu şekilde açıklar:

“Çin tıbbında 5 ana unsur olduğuna inanılır: odun, ateş, toprak, maden, su. Bunlar enerjinin kutuplaşmalarını temsil eder: odun ilkbaharda yanarak ateşi, ateş yaz mevsiminde külleriyle toprağı, toprak yaz sonunda maden filizlerini yaratarak madeni, maden sonbaharda eriyerek suyu, su kışın ağaçların büzülmesini

¹³CBETA, No. 2155, 2002, s. 8, 10, 28, 29, 30, 31,35.; Bu bilgiler Pi-chiu Ni Chuan 比丘尼传 (Rahibeler Dizisi) adlı eserin 2. Bölümünde Huei Chun adlı rahibenin biyografisinde de geçer. “Pi-ch’iu Ni” kelimesi Sanskritçe “Bhikkhuni” yani “rahibe” kelimesinin ses benzetmeli Çince karşılığıdır. Bu eser 5. Yüzyılın sonlarında Sung Hanedanlığı döneminde yazılmış olup Chin, Sung, Ch’i ve Liang devletleri döneminde yaşamış 65 önemli rahibenin biyografisi bulunur.; Chü-ch’ü Ching-sheng’in çevirilerinden en önemlilerinden birisi de yukarıda bahsettiğimiz “Maitreya Bodhisatva’nın Tusita Cennetindeki Önceki Yaşamı 佛說觀彌勒菩薩上生兜率天經”, Pengju LAI 賴鵬舉, “Bei liang de Mile jintu Sixiang ji qi tanku zhaoxiang 北涼的彌勒淨土思想及其禪窟造像”, *Yunguang Foxue Xuebao 圓光佛學學*, volume 4, T’ao-yuan 1999, s. 24.

<http://buddhism.lib.ntu.edu.tw/FULLTEXT/JR-BJ010/bj99901.htm> 26-07-2019.

Yukarıda bahsedilen “Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrasi” adlı Sutra yaralar, ülseler, irin, boğulma, kötü halüsinasyonlar, baş ağrıları, göz ağrıları, sağırlık gibi çeşitli meditasyon hastalıklarının tedavi etme yöntemleri hakkındadır.

¹⁴ Aranya“ veya “ Arannavasi” Pali dilinde “meditasyon yapılmaya uygun sessiz sakin yer, orman” anlamına gelir. Rahiplere göre iyi meditasyon yapmanın yolu sakin bir yerde olmaktır. Arannavasi bugün Theravada Budizmi ile ilişkili olmasına rağmen, tüm Budist kültürlerinde görülürler. Arannavasi rahipleri de Mahayana’nın erken gelişiminde etkili olmuşlardır. Edward Irons, *Encyclopedia of Buddhism*, Facts On File, New York 2008, s. 20-21.

¹⁵“Samadhi” meditasyon, zihinsel konsantrasyon anlamına gelir. Budist felsefede “Samatha” “bırakma anlamındadır ve tüm duyularla ilişkiyi kesmeyi ifade eder. Sanskritçe metinlerde “Samadhi” olarak geçer. Edward Irons, *Encyclopedia Buddhism*, New York 2008, s. 419.; Bir noktaya veya bir nesneye odaklanarak yapılan yoğun düşünme metodudur. Çince Sanweidi 三摩地 olarak geçer. Budizm’deki Soylu Sekiz Basamağın sonuncusu olup nirvanaya giden yoldur. Korhan Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, Doğubatu Yayınları, Ankara 2017, s. 165.

¹⁶ <https://www.029guoxue.com/index.php?m=content&c=index&a=show&catid=40&id=5665> 16-06-2020.,CBETA, 620, Taipei 2002 adlı kaynakta bu metodları detayları anlatılmaktadır. 慧凌. 本姓陳. 山陰人也. 幼而穎悟精進邁群. 旦輒燒香運想禮敬移時

¹⁷Lian Long Jushi 蓮龙居士, *Jiankang Congxin Kaishi “健康从心开始”* Health starts with mind, Trafford 2014, s. 132-133.

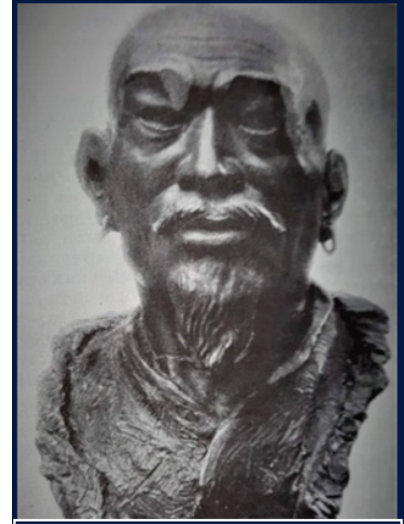
https://books.google.ca/books?id=yYQFBAAAQBAJ&pg=PT90&lpg=PT90&dq=%E9%A2%A8%E5%A4%A7+%E7%97%85&source=bl&ots=rpOb7OWcFJ&sig=ACfu3U3FhIMC_HZzK8GJdZTO_OVlzOoXw&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKewiFvsittNfjAhVNj1kKHWPQBXI06AEwEXoECAkQAO#v=onepage&q=%E9%A2%A8%E5%A4%A7%20%E7%97%85&f=false 01-05-2020

¹⁸CBETA No: 793 佛說佛醫經, Taiwan 2002, s. 2.; Fo İ-ching Hintli rahip Chu Luyan 竺律炎 tarafından 3. Yy.’da yazılmıştır. Chu Chiang-yan 竺將炎, Chu Ch’i-yan 竺持炎 isimleriyle de bilinir. 223 yılında Hintli rahip Vigna (Wei Ch’i-nan 維祇難) ile Çin’e, Wu devleti başkenti olan Wu Chang’a gelmiş ve burada çeviriler yapmıştır. Vigna’nın Çincesi iyi olmadığından ona çevirilerinde yardım etmiştir. Dhammapada 法句經’nin iki cildi, Matanga-sutra (Suramgama Sutra) ’nın 3 cildi ve Fo İ-ching’in 1. Bölümünün tercüme etmiştir. CBETA, No. 2059, 2002, s.6.

sağlayarak odunu üretir. Yıkım döngüsü ise: su ateşi söndürür, ateş madeni tahrip eder, odun toprağı örter, toprak suyu emer. Her biri bir iklimin, bir mevsimin, bir rengin, bir organın, bir duygunun, fizyolojik bir işlemin karşılığı olarak düşünüldüğünden, gerektiğinde bunları uyarmak veya yatıştırmak gerekir".¹⁹

1. Otacı Akkün (Akgün)

S. V. Kiselev'in, "Sovyet Arkeolojisi" dergisinde "Sayan-Altay Arkeolojik Ekspedisyonu 1935" adlı makalesine göre, günümüz Dağlık Altay'a bağlı Kuray ve Tuyahtı kasabaları civarında yapılan kazılarda 23 adet kurgan bulunmuştur. Bu kurganların çoğu 6 - 7 m. çaplı yuvarlak tepe olup kısmen veya tamamen soyulmuştur. Ölü hediyeleri bakır, gümüş ve demirden yapılmış süs eşyası, silahlar ve koşum takımıyla atlardan ibarettir. Bu kurganlarından bilhassa iki tanesi çok önemlidir. Çapı 12 metre olan bir kurganın altındaki mezarda birçok eşya koşum takımı, gümüş testi, kemer bulunmuştur. Ancak en heyecan verici özelliği ise Gök Türkçe bir yazıtın da keşfedilmesidir. Bu yazıt kulplu gümüş bir kabın altında kenarında ve ortasındadır.²⁰ Bu yazıtta "Şadın erliğin Eş" kelimeleri okunmaktadır. Bunun anlamı "Şadın (kahramanlığının) refakatçısı"dır. Mezar sahibinin kim olduğunu anlamamız açısından kabın tam orta yerinde yazan "öge/hekim" yani "ulusun büyüğü" ise yazıtı ile yanındaki tamga en önemli ipucudur. Bir diğer şaşırtıcı tespit ise mezar sahibinin kemeri. Kemer, bitki resimleriyle süslü altmış beş adet gümüş toka ve plakalardan oluşmaktadır. Kemerin baş tokasının iç kısmında Orhon alfabesi harfleriyle yazılar vardır. Fakat bu yazıların bazıları epeyce silik olmasına rağmen şu sözleri okumak mümkündür: "Otçı Akkün sengün kuşak". Buradaki "otçı" kelimesi İnan tarafından tercüme edilmemiş, Kiselev ise "efendi, bey" olarak tercüme etmişse de Emel Esin kelimenin "otacı" yani "hekim" olması gerektiğini söylemektedir. Yani kemerdeki yazı günümüz Türkçesiyle "Bu kuşak Otacı General Akkün'ündür" anlamına gelir. Akkün şahsın ismi olsa gerektir.²¹

Resim: 1
Akkün'ün cesedinin
etlendirilmiş hâli

Kemer tokalarının sayısı kişinin rütbesini gösterir. Buna göre kısa bir hesaplama bu şahsın rütbesini tahmin etmek zor olmayacaktır. Tahminimce on saçaklı bir "Tieh-hsieh kemeri"²² olup saçaklarda beşer metal aksesuar, kemerin kendisinde ise on beş toka yani plaka olmalıdır. Bu plakaların iki baştaki kemeri bağlamakla görevlidir; dolayısıyla geri kalan 13 plaka onun en üst dereceden bir subay olduğunu gösterir. Geri kalanı ise plakalar arasındaki ve saçak gövdesi ile ucundaki süsler olmalıdır. Yani plakaların sayısının çokluğu ve plakaların yapıldığı metalin gümüş olması kemer sahibinin üst düzeyde biri olduğunu gösterir. Kemerdeki yazıtta geçen "Sengün" veya "Sangun" kelimesi Türkçe "komutan, general" anlamına gelmektedir.²³ "Üge" veya "öge" kelimesinin ise eş anlamlısı "aygucı" dır ve hükümdar ailesi dışından seçilen "devlet müşaviri" veya "başbakan" dır.²⁴ Tonyukuk'un unvanları arasındadır.²⁵ O halde bu kurganın sahibi olan Akkün'ün devlet adamlığının yanı sıra hem büyük otacı hem Şad'ın zaferle biten her seferinde yanında olan başarılı bir komutan olduğu ortadadır. Mezardaki cesedinde kemerine bir ipek torba bağlıdır ve bu torbada çakmak ve çakmak taşı, kav ve kayın ağacı kabukları bulunan iki tane kese bulunur. Diğerinde ise diş ağrısına karşı muska olarak kullanıldığı düşünülen üç adet insan dişi, bir de kemirici hayvan dişi bulunmuştur.²⁶ Yani kendi diş ağrısı için muska ve ağrılarına iyi gelecek otları yanında taşıdığını göstermektedir. Türklerin asker bir millet olduğunu düşünürsek Akkün Sangun belki de bilebildiğimiz ilk askeri hekim olmalıdır.

2. Sengod Odchen

En eski Türk hekimlerinden biri hakkında bize bilgi bu kez Tibet kaynaklarından gelmektedir. Tibetliler tarihleri ve kültürleri kadar tıp konusunda da oldukça ileri bir millettir. Tarihte her millet kendi topraklarında sıkça görülen hastalıklar için kendi endemik bitkilerini ve madenlerini çeşitli yöntemlerle farklı hastalıkların tedavisinde

¹⁹ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016. s. 28.

²⁰ <http://kronk.spb.ru/library/kiselev-sv-1936.htm> 16-12-2022.

²¹ Abdulkadir İnan, "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, Ankara 1987, s. 498.(497-499); Akkün'ün etlendirilmesi ünlü Sovyet döneminin ilk adli heykel tekniğini geliştiren ünlü Arkeolog, fiziki antropolog, heykeltıraş ve tarih profesörü Mihail Mihayloviç Gerasimov (1907-1970) tarafından bizzat yapılmış olup şuan Gorno Altaysk Müzesinde sergilenmektedir. Aleksandr Surazakov, *Pis'mena Dalyekogo Proshlogo*, Komitet Kultury Pravitelstva Respubliki Altay, Agenstvo Po Kulturno-istoricheskomu Naslediyu, Gorno-Ataysk 1993, s. 16-18.

²² Tilla Deniz Baykuzu, "İslam Öncesi Türklerde Kur ve Kurluk", *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 53, S. 1, 2013, s. 223-228.

²³ Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Erdem*, 12/36, Ankara 2002, s. 941.

²⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 253.

²⁵ Abdulkadir Donuk, "Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri Unvan ve Terimler", *TDAY*, 1988, s. 3.

²⁶ <http://kronk.spb.ru/library/kiselev-sv-1936.htm> 16-12-2022.; Abdulkadir İnan, *ibid.*; Emel Esin, "Otacı" Notes on Archeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Sciences", *1. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, 14-18 Eylül 1981, Bildiriler, C. II, İstanbul 1981, 11-21.

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE İLK TÜRK HEKİMLERİ

kullanmayı öğrenmiş ve bu konuda kendilerini geliştirmişlerdir. Tibetliler de Asya'da geleneksel tıplarıyla ünlü bir millettir. Ancak Tibet tıbbı da diğer milletler gibi kendileri dışındaki kültürlerden faydalanmıştır. Tibetliler, Tufan Devleti (吐蕃 618-846) döneminde Tibet tıbbını geliştirmek amacıyla 728 yılında Samye Manastırında²⁷ bir uluslararası tıp sempozyumu düzenlemişler ve İran, Hindistan, Nepal, Roma ve Çin gibi komşu devletlerin kendi alanlarında uzman olan kişileri bu toplantıya çağırmışlardır. Sempozyum sonrasında tüm bu uzmanların görüşleri, çevirileri ve yorumlarından faydalanarak Tibet tıbbını oluşturacak bir eser yazmışlardır. İşte bu eser içerisinde ayrıca hangi uzmandan hangi alanda faydalandığı da not edilmiştir.²⁸

Kurultaya katılan yüzlerce yabancı doktor arasında dokuz tane de yabancı devletlerin başhekimisi de vardı. Bu davetin İmparator Trisongdetsen tarafından yapıldığı söylense de kronolojik olarak ondan bir önceki imparator babası Me Agtsom (704-755) tarafından çağırılmış olmalıdır. Çünkü Trisongdetsen 755-794 yılları arasında hüküm sürmüştür ve 728 de yapılan bu kurultay ancak babası zamanında yapılmış olmalıdır. İmparatorun davetlisi olarak gelen bu imparatorluk hekimlerden biri Hintli, biri Keşmirli, biri Tacik (Sogd), üçü Çinli, biri Dol-polu, biri Nepalli ve biri de Tibetlilerin “*dru-gu*” adını verdikleri Gök Türklerden Sengdö Ochen²⁹ adında bir hekimdi.³⁰ Bu esere göre Gök Türkler demirle dağlama konusunda çok tecrübeli olup hayvan ve insanları bu yöntemle tedavi ederlerdi ve dolayısıyla diğer ülkelerden çok daha tecrübelilerdi. Ayrıca tedaviler sırasında kan alma iğneleri de kullanırlardı. Bu başhekimlerin hepsi bir sistem kurucusuydular. Sengdö Ochen de “*Ro-skra hPhrul-gyi Me-lon*” yani “*The Branch Covering Lines of Vermillion: The Amazing Mirror of Anatomical Charts*” (“*Parlak Kırmızının Hatlarını Kapsayan Brans: Anatomik Grafiğin Aynası*”) adlı anatomik ölçümü ve ayrıca “*Ceset Saçlarının Büyülü Aynası*”³¹ adlı sistemlerin de kurucusudur. Sengdo Ochen Çin tıbbı ile Budist tıp metinlerini derleyip çevirmiş ve yorumlamıştır. Bu eserler:

- 1- *Üç Siyah Tantra*³² Üzerine Yapılmış Büyük ve Küçük Açıklamalar,
- 2- *Deniz Kabuğu Çizimlerinin Gözü*³³,
- 3- *Turkuaz Ağ: Şifalı Bitkiler Ormanına Giriş*,
- 4- *Guna*³⁴ *Sata*'daki 500 Bölüm
- 5- *Ayna Üçlemesi*.

Acar'a göre bu veterinerlik eseri üç eserden oluşur. İki Atlas Üzerine yazılmış olan “*Gümüş-Beyaz Ayna*” ve Atların Muayenesi hakkında yazılmış “*Işıklar Saçan Ayna*” adlı eserlerdir. Atların muayenesi, Shalihotra'nın atların yaşam ömrünün incelenmesi ile ilgili bir özetidir.³⁵

²⁷Tibet'in başkenti Lhasa'nın güneyinde bir manastırdır. Çincesi “Sanyeh Si 桑耶寺” olarak bilinir.

²⁸Türkiye'de bu konudan ilk bahseden bilim adamı Volkan Acar'dır. Daha detaylı bilgi almak için bkz: Volkan Acar, “Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı”, *Lokman Hekim Dergisi*, 2015;5(3): s. 115-123.

²⁹Türk otacının adı “Sengdö Ochen”, “Sen-ge Odchan hPhel”, ve “Sengge-öchan-pelje” gibi değişik şekillerde yazılmıştır.

³⁰Bu doktorlar: Santigarbha (Hintli), Guhyavajra (Keşmirli), sTon-gsum Gan-ba (Çin), Ha-sha-ba-la (Çinli), Han-ti-Pa-ta (Çinli), Halashanti, (Tazik), Seri.-mdo 'Od-chhen (Türk), Khyol-ma Ru-tsi (Dol-po, Nepal), Dharmashala (Nepal) adındaki başhekimlerdi.

³¹*Sources of Tibetan Tradition*, Edit: Kurtis R. Schaeffer, Matthew Kapstein, Gray Tuttle, Colombia University Press, New York 2013, s. 293.

³²“Tantra” “teori, sistem, metod, enstruman, teknik” vs anlamına gelir. Tantra ezoterik literatürün bir bütünü ifade eder. Fiziksel ve ruhsal egzersizler, ilahilerin ve formüllerin okunması, ayinler, ritüeller, tıp, astroloji, sihir vb. gibi hem dini hem de pratik talimatları içerir. Nandana Chutwongs, “Visual Expressions Of Tantric Buddhism” 68: *Journal of the Siam Society*, 70, S. 1-2, s. 76-85.

³³Deniz kabuğu Budizmdeki 8 ana Budist sembolünden biridir. Bunlar şemsiye, altın balık, hazine vazosu, lotus, mükemmel düğüm, zafer flaması, çark ve sağa doğru kıvrılan deniz kabuğudur. Deniz kabuğu Budizm'in sesi anlamını taşır. Tantrik törenlerin vazgeçilmez bir parçası olan deniz kabuğu ayrıca vulvaya benzemesinden dolayı kadın doğurganlığını da simgeler. Nanditha Krishna, *The Art and Iconography of Vishnu- Narayana*, D.B. Taraporevala, Bombay1980, s. 36.

³⁴“Guna” Tibetçede Budizm'in sekiz sembolünü temsil eder ve “Ashtamangala” kelimesiyle ifade edilir. Ayrıca buradaki “Gunasata” kelimesi ise Korhan Kaya'nın Sanskritçe Sözlüğünde” Gunaşatan” olarak geçer ve anlamı “yüzlerce mükemmel nitelik” demektir. Korhan Kaya, *Sanskrit- Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi, 2006, s. 108.

³⁵Volkan Acar, *agm*, s. 120; Jamgon Kongtrul Lodro Taye, *The Treasury of Knowledge: Book Six, Parts One and Two: Indo-Tibetan*, Snowlion Boston&London 2012, s. 919, 312; Shalihotra Hindistan'da veterinerlik hakkında yazılmış ilk eserdir. Kesin olmamakla birlikte MÖ 2350'de yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle fil ve at gibi hayvan hastalıkları ve tedavisi hakkında bilgiler veren eserin ilk kitabı hayvanların otlarla tedavisi hakkında, diğeri ise at tedavisi ile ilgilidir ve adı “Ashva-Ayurveda”dır. Susan G. Wynn, Dvm, Barbara Fougere, *Veterinary Herbal Medicine, Mosby Elsevier* 2007, s. 60; Shalihotra MÖ 3. yüzyılda yazılmış Sanskritçe bir eserdir. Eserde at donları, at yelesi, bir atın savaş alanındaki çevikliğini gösteren işaretler ile uğurlu olduğuna dair işaretler ayrı ayrı bölümler halinde ele alınmıştır. Şah Cihan (1628-1658)'in emriyle Saiyed Abdulla Khan Bahadur Feroze Jung tarafından Gazneli Mahmut zamanında yazılan at tedavisi ile ilgili “Faras-name” adlı bir eseri tercüme ederken Shalihotra'nın eserinden bazı bilgileri de Arap harflerine çevrilerek eklemeler yapmıştır. “Faras- name veya Salhutar” adı verilen bu eser sonraki dönemlerde de “Kitab-ul-Vitrat” adıyla İngilizceye aktarılmıştır. Eser tamamen resimlidir. Bu el yazması eserin bir nüshası da Bursa Genel Kütüphanesinde bulunmaktadır. *Library of Congress* <https://www.wdl.org/en/item/10668/>

SONUÇ

Tarihin her alanında olduğu gibi tıp tarihi de batı merkezli çalışılır. Türk tıbbı söz konusu olduğunda ise Şamanizm'den dolayı büyücü kamların birkaç ilkel tedavi yönteminden ileri gitmediği kanısı yaygındır. Ancak yine Asya'nın yazılı kaynakları ve arkeolojik çalışmalar bize az da olsa Türk hekimleri hakkında bilgi verirler. Hun hekimi Chü-ch'ü Chin-sheng Budist meditasyon Sutrasını kendi tıbbi bilgi ve tecrübeleriyle yorumlayarak tercüme etmiş ve bu çeviri yüzyıllarca Orta ve uzak Asya'yı etkilemiştir. Diğer iki hekim ise Göktürk dönemi hekimleridir. İlki Kuray Kurganındaki mezarından kimliğini öğrendiğimiz Otacı Akkün'dür. Akkün'ün bir başka önemi ise askeri hekim olmasıdır. II. Göktürk dönemi hekimi ise Tibet tıbbına kaynak olmuş Sengdö Otchen'dir.

Şimdilik tespit edebildiğimiz sadece üç örnek de olsa bu hekimler Türklerde bilimsel tıbbın diğer milletleri etkileyebilecek kadar ileri olduğu, Budizm yoluyla eski Hint tıbbını yakından takip ettikleri ve kendi geleneksel tıplarıyla harmanlamış oldukları görülmektedir. Ayrıca bize bambaşka bir konu açacak olan konu ise bu hekimlerden birinin hem insan hem hayvan hastalık ve tedavileri üzerine çalışıyor olmasıdır.

Bundan sonra bugüne kadar yapılmış kazılarda tıbbi aletler aramak, mumyaları incelemek ve Türklerle yakın ilişki kurmuş milletlerin yazılı kaynaklarında Türk tıbbına ilişkin veriler aramak bu konu üzerinde daha derin bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır.

	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

ACAR, H. Volkan, "Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı", *Lokman Hekim Dergisi*, 2015;5(3), s. 115-123.

BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016.

BAYKUZU, Tilla Deniz, "V. Yüzyılda Çin'de Kurulan bir Hun Devleti: Kuzey Liang", *Türkler*, C. I, Ankara 2002, s. 758-762.

BAYKUZU, Tilla Deniz, "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk", *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 53, S. 1, 2013, s. 221-250.

CHUNG, Tang-guo, *Çince Kaynaklara göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

CHUTIWONGA, Nandana, "Visual Expressions Of Tantric Buddhism", 68: *Journal of the Siam Society*, 70, no. 1-2, s. 76-85

Doctrinal Treatises: Selected Works, Collected Works of Korean Buddhism, Vol. 6, Edited by A. Charles Muller, Paju 2012.

DONUİK, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV, 1988.

İSLAMİYET ÖNCESİ DÖNEMDE İLK TÜRK HEKİMLERİ

ESİN, Emel, “Otacı, Notes on Archeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Sciences”, *I. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, 14-18 Eylül 1981, Bildiriler, C. II, İstanbul 1981, s. 11-21.

GÖMEÇ, Saadettin, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *Erdem*, 12/36, Ankara 2002, s. 929-945.

Huei Chiao 慧皎 Kao Seng Ch’uan 高僧传, Chung-kuo Fo-chiao Tian-chi Hsüen-k’an 中国佛教典籍选刊, Chung-hua Shu-chü 中华书局, Pekin 1997.

Huei Chiao 慧皎 Pi-ch’iu-ni Ch’uan 比丘尼, CBETA, No. 2063, Taipei 2002.

İNAN, Abdulkadir, “Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları”, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, Ankara 1987, s. 497-499.

IRONS, Edward, *Encyclopedia Buddhism*, Facts On File, New York 2008.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

KAYA, Korhan, *Buddhizm Sözlüğü*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2017.

KAYA, Korhan, *Sanskrit- Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi, 2006.

KONGTRUL, Jamgön, TAYE, Lodrö, *The Treasury of Knowledge: Book Six, Parts One and Two: Indo-Tibetan*, Snow-lion Boston&London 2012.

KRİSHNA, Nanditha, *The Art and Iconography of Vishnu- Narayana*, D.B. Taraporevala, Bombay 1980.

LAİ, Pengju 賴鵬舉, “Bei liang de Mile jintu Sixiang ji qi tanku zhaoxiang 北涼的彌勒淨土思想及其禪窟造像”, *Yunguang Foxue Xuebao 圓光佛學學報*, Volume 4, T’ao-yuan, 1999, s. 1-25.

MCBRİDE, II Richard D., “Imagining Ritual and Cultic Practice in Koguryō Buddhism”, *International Journal of Korean History*, Vol. 19 No. 2, Aug. 2014, s. 169-211.

RİNPOCHE, Rechung, KUNZANG, Jampal, *Tibetan Medicine: illustrated in original texts*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1976.

SURAZAKOV, Aleksandr, *Pis'mena Dal'yekogo Proshlogo*, Komitet kultury Pravitelstva Respubliki Altay, Agenstvo po kulturno-istoricheskomu naslediyu, Gorno-Ataysk 1993.

Sources of Tibetan Tradition, Edit: Kurtis R. Schaeffer, Matthew Kapstein, Gray Tuttle, Columbia University Press, New York 2013.

WYNN, Susan, G. DVM, FOUGERE, Barbara, *Veterinary Herbal Medicine*, Mosby Elsevier 2007.

Wei Shou , Wei Shu, Chung-hua Shu-chü, Pekin 1974.

YAN, Liang, “India’s Influence on Khotan from the Perspective of Cultural Communication”, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 289, 2018, s. 115-120.

Library of Congress <https://www.wdl.org/en/item/10668/> 15-03-2020

<http://buddhism.lib.ntu.edu.tw/FULLTEXT/JR-BJ010/bj99901.htm> 15-03-2020

https://books.google.ca/books?id=yYQFBAAQBAJ&pg=PT90&lpg=PT90&dq=%E9%A2%A8%E5%A4%A7+%E7%97%85&source=bl&ots=rpOb7OWcFJ&sig=ACfU3U3Fh1MC_HZzK8GJdZTO_OVIZQoXw&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiFvsittNfjAhVNj1kKHWPOBXIQ6AEwEXoECAkQAO#v=onepage&q=%E9%A2%A8%E5%A4%A7%20%E7%97%85&f=false 01-05-2020

<https://zh.wikisource.org/zh-hans/%E6%AF%94%E4%B8%98%E5%B0%BC%E5%82%B3> 03-12-2019.

<https://www.029guoxue.com/index.php?m=content&c=index&a=show&catid=40&id=5665> 16-06-2020.